

A fantasztikum variációs lehetőségei a mai népmesében

„Emberek, állatok, növények, égitestek, legendás hősök és istenek úgy beszélnek és cselekszenek, mint ahogyan a törzs köznap életében szokásos.“

J. E. LIPS

Ki ne ismerné a mindenkit megtáncoltató csodálatos furulya motívumát, amely számtalan mesetípusban és altípusban oly szépen példázza a népi fantázia ama sajátosságát, hogy egyetlen motívum milyen rendkívül gazdagon ágazódik-bogozódik végeredményben a végtelenségig? Ki ne ismerné a hőssel együttérző fa motívumát, amely virágzik, ha a hős érkezik, és virágait elhullatja, ha a hős eltávozik, vagy pedig elszárad, ha a hős meghal?

Eredet

Szándékosan idéztem e *már csak költői* sugallatú motívumokat, a mesei fantasztikum szép példáit. Ha azonban jobban szemügyre vesszük e motívumok „életútját“, amelyet évezredekben át futottak be, együtt a tudatszint változásával — eredetüknél egykori *hiedelmek* elemeit találjuk. Hogy példáinknál maradjunk: a csodálatos furulya kései leszármazottja annak a csontnak, amely az ártatlanul meggyilkolt lány teteméből származik. E motívum sokáig, szinte az újkorig eleven hiedelem volt (Solymossy). A hőssel együttérző fa motívuma pedig azokat a hiedelmeket idézi, amelyek az emberiség emléktárában olyan makacsul és szívósan őrződtek meg fa és ember kapcsolatáról. Sok ezer adatból utalunk talán egy frissre s hozzánk közel állóra. Horváth István gyermekkori élményként jutott hozzá: a falu hiedelme szerint nagybátyja azért halt meg, mert a fát, „akivel“ mágikus kapcsolata volt, kivágta.

A nádszálból kilépő tündérkisasszony ugyancsak ismerős motívuma (akit a hős azzal szabadít meg, hogy vizet ad neki) azoknak a hiedelmeknek az emlékét őrzi, amelyek nálunk már nem élnek ugyan, de természeti népeknél, a század eleji számbavételkor, még igen eleve-

neknek mutatkoztak. Idézzük hát J. G. Frazer ide vágó összehasonlító megállapításait: „a fák lélekkel bíró lények“; a fának is van „neme“; a fák is „házasodnak“; a fák „a szellem teste“, „istenek lakóhelye“ lehetnek; a primitív ember engedélyt kér a fától, ha árnyékában akar pihenni, s nem töri le az ágát, mert az anyyi, mintha valakinek a karját vágta volna le, és így tovább.

A szép jelképiséget hordozó „hálás állatok“ motívumában, ha már nem is olyan könnyen, de etnológiai adataink birtokában kikövetkeztethetjük a valamikori „totemős“ (Rörich) vagy halott ős személyét, aki a hiedelem szerint állatalakban siet utódai segítségére, illetve valamelyik isteni heroszt, hiszen tudvalevőleg az állati megjelenés isteni őstre utal (Leyne).

Mozgástörvények

Nem értjük meg a mesei fantasztikum „mozgástörvényeit“, ha nem utalunk természetére is: arra a sajátosságára, hogy már kezdetől fogva, amikor még elsősorban hiedelem-elem volt, és az ősember világlátását jelentette, bonyolult kettősség jellemezte — azaz konkrét *valóság*elemekből és a *valóságon túlmutató* „természetfeletti“ elemekből ötvöződik. Ősi intuíció eredménye, amelyben a megismerő tapasztalat és a képzelet együtt sugallja a világ képét. Az ősember világlátásában — ez őrződött meg a mesei fantasztikumában is — a világ minden jelensége kettős: egyfelől megfogható, érzékelhető és megismerhető, másfelől láthatatlan, belső valóság. Eszerint a kő, a fa, az állat vagy az ember nemcsak önmaga, hanem önmagán túlmutató „lényeg“ megtestesítője is, illetve azzá válhat a szellem, az isten vagy más titokzatos erő megnyilvánulási formájaként. Épp ezért a fantasztikum mindig érzékfeletti, a „lényegre“ mutató jellegű, de ugyanakkor érzékletes, képszerű is.

Ha az idézett motívumok legszélsőségesebb formáit (a mágikus-mitikus töltésűeket s a már csak költői sugallatúakat) összehasonlítjuk, nem nehéz elképzelnünk azt a számtalan alakzatot, amelyet az idők során a motívum felvett, ameddig eljutott az ún. „mesei fantasztikumig“ (Meletyinszkij). Miközben az ősi hiedelem-elemekből mind több lemorzsolódott, helyettük — a fejlődő, változó népi tudat hú tükreként — mind több újabb motiváció, újabb indíték társult a motívumhoz.

A mesei fantasztikum évezredek óta valóság- és fantáziaelemek szüntelen kavargása, állandó kaleidoszkópszerű változása által fejlődik. E soha meg nem szűnő mozgás vastörvénynek van alávetve: a lemorzsolódás mindig az *ősi állagot* veszélyezteti, a feltöltődés a *valóságos* felé hajlítja a mesei világképet. Mindezt pedig a meseteremtő közösség tudatszintje, a mesemondó egyén művészi alkata, a valóság vagy a fikció igénylése befolyásolja döntő módon.

Az alábbiakban megpróbálom a mai meseanyagban kimutatni azokat a „stílustörvényeket“, melyeknek alapja az, hogy a tudat a mesei fantasztikumot különbözőképpen interpretálja és vállalja. A mesék, amelyekre hivatkozom, az utóbbi években végzett saját gyűjtéseimből

valók; részben kiadatlan, részben már megjelent anyag. (Hiteles szövegek a társadalomtudományok kolozsvári központja Etnográfia és Folk-lór Osztályának magnetofon-alapjából.)

Fantasztikum „hiedelemszinten“

A mérai Boros Hicsi mesemondó archaikus jellegű meséiben különös varázsvilág tárul elénk, amelyben az ősi elemek még borzongató hiedelem-szinten leledzenek. Meddő királynénak nem születik gyermeke, mire egy „varázslóné“ azt tanácsolja neki: menjen ki a kertbe, egy bizonyos szőlőtőről szakítson és nyeljen le egyetlen szőlőszemet, majd némán térjen vissza. Mire visszatér, már „vastag“ is lesz. E mágikus tanács szinte teljesen a maga ősi hiedelemszintjén van jelen a mesében. Egy másik mesében Isten lejön az égből:

[...] kivett a zsebiből négy cső kukoricát, leejtette a földre. Mikorrrá a palotával szembefordult volna, a törökbúza már csúzótt, meg volt rakva ezüst törökbúzával a kocsaný.

A fantasztikumnak ez a hiedelemszerű interpretálása mesemondónk tudatszintjétől függ. Ő mindezeket „igaznak“ érzi, s nem kíván rajtuk változtatni; tudatosan vállalja a mesei fantasztikumnak ezt a nem fikcióra, hanem „igazra“ utaló szerepét. Ez nyilván fékezőleg hat a képzeletére. Tolmácsolásában a motívum bizonyos statikusságra van ítélve a képzeletet megköthető tudatszint miatt.

Ugyanakkor nem tagadhatjuk meg ezektől az elemektől a költőiséget, ami lényegük, hiszen az ősi világlátás maga is „költői“: a mágikus világlátásban és a költőiben ugyanaz az intuíció nyilvánul meg. Vico szerint az ősi (animista) világfelfogás nélkül elképzelhetetlen a metafora, a képszerű látásmód. Az állatmesék hősei sem beszélhetnének az ősi világlátás nélkül (Gennep). A költő és az ősember belsőleg azonosan viszonyul a tárgyakhoz, állatokhoz vagy növényekhez. „A vers mágikus gondolat“ (Biberi), a költő éppúgy „újrateremti“ a világot, mint az ősember tette. „A költő ott kezdődik, hogy meghallja az öröklétre vágyó dolgok hangját és befogadja azt“ (Féja). Eszerint az ősi hiedelemszint egyben *költői lehetőség is*. De mondhatjuk-e, hogy egyetlen elem képes „tiszttán“ képviselni valamilyen szintet? Vajon az őselem nem indul-e meg már születésekor, és továbbgörgésében az egyes tolmácsolók (még ha a hiedelemszint mezében is) nem színezik-e saját képzeletükkel? Az ősi szint, az ősi fantasztikum tehát szerintem úgy hull egybe a későbbi „mesei fantasztikummal“, hogy az egyes elemeket már nehéz szétválasztani.

Számbavéve mesemondónk mese- és hiedelemanyagát, az összehasonlítás ahhoz hasonló megállapítást kínál, mint amelyet Fedics kapcsán tett Ortutay: a két elem között „demonológiai azonosság“ áll fenn.

Grandiózum — mitikus alapon

Boros Hicsi meséiben a hiedelemszint a fantasztikumot nem emeli a mese föld- és térfelettségébe, e mesék tehát egy olyan földi világot

idéznek, amelyben varázslatok esnek meg. A marosvécsi Dávid Gyula ugyancsak archaikus mentalitású mesemondó, de az ősi világlátás őnála már magasabb szinten sugall egy grandiózus, nagy dimenziójú világot. Egyik meséjében a hős az aranyhuszár képében felhőből megjelenő sárkányt arra kötelezi, hogy változzon saját rusnya „sárkányi képire“. Ez megtörténik; mire a hős harcba száll vele:

[...] megfogta a sárkányt, és kettébe hasította. Az egyik felét hazadobta, abból aztán kút lett, annyi víz volt benne, hogy az egész falu hordhatott belőle. A másik felét az udvarra dobta, abból meg istálló lett, akkora, hogy ezer meg ezer marha fért volna bele.

A felhőkből aláereszkedő sárkány még a század elején eleven népi hiedelem volt, a varázformula kényszerítő ereje is ősi mágikus elképzelés. A sárkány testéből fakadó kút eredetmítoszra utal, persze nem „tisztán“: az elemben meseiség is van. A másik feléből keletkezett istálló már a mitikus elem továbbfejlődése. Ugyane mesében világhírű vitézek — Penészvitéz, Favitéz, Csontvitéz — italoznak. A „királyi vendéglőben“ kétéves borjút esznek meg és hozzá százvedres akó bort isznak. Ekkor a hős közébük szökik:

[...] megfogta Favitézt az egyik lábánál fogva. Úgy elshintotta, hogy a hetedik országba pottyant le, pontosan a Favitéz anyjának udvarába. Ráesett egy fára, a fáról pontosan az anyja kezibe. Ha nincs ott az anyja, bemegy a földnek a fenekibe. De így is kitört a lába, sánta maradt egész életére.

E példákban éppenúgy akadnak még eleven hiedelemelemek, mint már „gyökértelenül tengődő“ (Solymossy) mitikus elemek. A döntő benünk mégis a *tolmácsolás*, amely beleérzi az elemekbe a grandiózumot, a mese óriási, tér- és időfeletti dimenzióit. Ebben a tolmácsolásban igen nagy szerepet játszott mesemondónk magasabb tudatszintje, mert számára az ősi „igaz“ már nem eleven, hanem amolyan „valamikori igaz“ (passzív hiedelemállapot). Ez különben kiderül „elméletéből“ is, ami a mesét illeti; a mese őszerinte ugyanis „történelem. Régi vitézek és hősök igaz tetteiket mondják el. Ebből tanulják meg a mai emberek, hogy milyenek is voltak régen“ (Nagy).

Fantasztikum és fikció

Hogy a hiedelem- és mesei szintű fantasztikum között milyen néhez különbséget tenni (hiszen mindkettő költőiség, mindkettő a képzelet domináns szerepe által jön létre), azt két érdekes példával szemléltetem; mindkettő az elmúlt évek mérai gyűjtéséből való.

Az egyik példát Csurka János mérai mesemondó szép meséjéből (*A sárból gyúrt lány meg a Világhíres Vitéz*) idézem. Az alábbi motívum teljesen meseinek hat, valójában azonban — etnológiai adataink segítenek felismerni — a természeti népeknél ma is eleven hiedelemre utal. Két öregnek nem lehet gyermeke. Az öregember egy napon azzal áll elő: — Csinálok neked gyermeket. — Hát már hogy csinálhatnál ilyen öregem? — csodálkozik az öregasszony. — Tán künn sár van,

gyúrok belőle leánykát. Kimegy, sárból gyúr egy leányalakot, majd kiegészíti, mint az agyagot, és odanyújtja a nanónak: — Szoptasd meg! Nem hallod, hogy sír Föld gyengéje?

Ősi mágikus hit lappang e motívumban. „A szumátrai batakoknál — írja Frazer — az a meddő nő, aki anya akar lenni, egy gyermek képmását csinálja meg fából, és ölében tartja, abban a hitben, hogy kívánsága teljesül.“ És: „A Babar szigetcsoporton babát készítenek vörös gyapotból, ezt a nő karjára veszi, mintha szoptatná.“ Motívumunk azonos mágikus talajból sarjadt ki — de Csurka János hiedelemállagában ez már nem apellál semmilyen eleven beleérzésre: megmarad a mesébe ágyazva, mégpedig azért, mert van költői ereje, mert belenőtt a mese szép szimboliztikájába. Ami a szumátrai batakoknál még utánzó mágia, a mérai mesemondók számára már tisztán mesei fantasztikum, és azt sugallja, hogy a mesében nincs lehetetlen, az ember „végtelen szabadsága“ úgy valósul meg, hogy lerombolja a biológiai lét korlátait.

A másik példával már arra utalok, hogy más mesemondó ugyanezt a motívumot továbbfejleszthetja, s miközben egyre jobban cifrázza, mindinkább eltávolítja az eredeti hiedelemforrástól. Az ugyancsak mérai Árus András meséjében a két öreg — bapó és nanó — már hóból, földből, mészkből is próbál gyermeket készíteni, de csak az utóbbiból sikerül. E tolmácsolásban nem maga az őselem fontos, hanem a motívum köré szövődő körülmények. A mesemondó hosszasan és igen érzéketlenül meséli el, miért nem volt jó a hó és a sár; hogyan faragta ki aztán bapó a leányt mészkből, és hogyan elevenedett meg. A motívum szinte realiztikus módon jelenik meg, azt példázva, hogy a mesei fantasztikum egyik lehetősége a „valóságos“ mez.

Készség a fantasztikum tolmácsolására

Következő példánk Csurka János mérai mesemondótól már azt bizonyítja, hogy a mesemondó alkata, leleményessége, merész kombinatív készsége, képzelete egy archaikusabb tudatszinten is képes az őselemet játékosan továbbcifrázni. A legősibb elemnek is egyéni szint kölcsönöz egy későbbi, egyéni tolmácsolás. E továbbcifrázásban döntő a mesemondó attitűdje, aki nem valamilyen „ősigazat“, hanem valamilyen nemlétező meseiséget akar sugallni; tolmácsolása tehát nem a valóság, ellenkezőleg, a valótlanosság illúzióját adja, és ezzel a mese vágyálm-kifejező szerepét hangsúlyozza.

Öreg, magtalan asszonynak úgy születik gyermeke, hogy egy táltos ló ránéz. A hős csodálatos fogantatása mitikus elem. A csodálatos erejű hős megszületik, abban a percben csicset kér, és beszél. Ez is a mitikus hősök tulajdonsága. De amit ezután tesz, az már igazán mesei játékoság. A király elküld két csendőrt, nézzenek utána, miért nem jön a hős anyja szolgálatba.

Megérkeznek a csendőrök. Az asszony éppen akkor szoptatta Jánost. Megállnak a csendőrök, s mondják:

— Király parancsára azonnal indulni kell.

Felugrik erre János:

— Jöjjenek csak, bátyáim.

Odamennek a csendőruvak. Mindjárt összefogta, összekötözte bajuszukat s a fülöket összevarrta, s úgy fenékbe rúgta őket, hogy a Zöld király elejében ébredtek fel.

Egy másik meséjében a csodálatos fogantatású ikrek születésük percében felkelnek, és elmennek a királyhoz, akitől azt követelik, hogy az ország minden szabója csináljon ruhát nekik az ország minden szövétéből. Mikor ez elkészül, s az apró hősöket kezdik belerázni, a hősök szemlátomást nőnek, úgyhogy mire a ruhát rájuk adják, két hatalmas ifjú válik belőlük. E mesei képből a fantasztikum alapja a hősök apró mivolta és a ruha óriási mérete közötti kontraszt, ami ugyancsak a játékoságot szolgálja.

Humánus és fantasztikum

Még a legarchaikusabb meserétegben is, amelyben a hősök mítikus ragyogásúak (varázsserejűek, látónoki képességűek stb.), a mesei látásmód kettőssége szerint ugyanazok a hősök életkörülményeikben földiek, emberiek. E mindig érvényesülő kettős beleézés miatt, ahogyan a hősöknek az emberire utaló vonásai kerülnek előtérbe, mind fontosabb lesz annak hangsúlyozása, hogyan esnek valamilyen galádság, cselszövény áldozatául. Ez nyújtja a lehetőséget a mesemondó számára, hogy a hős sorsát mindinkább *rokonszenvvel*, nem pedig áhítattal kövesse. Alakjában most már az ember testesül meg — bizonyos tudatszinten tehát a fantasztikum már képes az ember sorsát tükrözni.

Mindez lassú, évezredes folyamat eredménye, és sem a mesemondó, sem a közösség nem érzékeli.

Egy bizonyos: ahogy az idő telik, és a népi tudatban mindinkább meginog a hit az ősi varázslatban, a mesében megindul a deheroizálás és a hős humanizálása. A mesemondók egyre inkább kidolgozzák a hősök tetteinek „lélektani rugóit“, megokolják cselekvéseiket, részletezik, mit éreztek a hősök, miközben nehéz próbáikat végezték. Nincs szó azonban tudatos lélektani ábrázolásról, amely a mese minden szereplőjére kiterjedhet; a mesemondó többnyire egy bizonyos szereplőjére teszi a hangsúlyt, azokkal érez együtt, azokkal azonosul. Figyelemre méltó például, ahogyan Palkó Jánosné mesemondó a hősnők lélektani ábrázolását nyújtja (Dégh), vagy ahogy Filep Istvánné széki mesemondó az asszonyi szenvedést részletezi.

Mindig akad azonban mesemondó, akiben ezek a tendenciák a legtisztábban kristályosodnak ki. Jakab István görgényüvegcsúri mesemondó meséiben a hősök töprengve, tétovázva, a legemberibb „lelki beállítottságban“ végzik el feladataikat. S mert a hősöknek emberfeletti erővel kell megbirkózniuk, meséiben a félelem, a töprengés örökké visszatérő motívum. Meserepertoárjának e sajátos jelenségét elemezve, arra a következtetésre jutottam, hogy a mesét csupán *ürügynek* tekinti arra, hogy *önmagáról valljon*. Hősei igen sokszor negyvenes éveiket tapossák, akárcsak ő, és amit sorsukról mond, abban sok az önéletrajzi elem. A mese tehát számára vallomásirodalom, hősei pedig nem vértelen, egyszemélyes, hanem élő, szenvedéllyel telt emberek.

Cifra János mesemondó varázserejű hőseit azzal hozza emberközelbe, hogy töprengéseiket belső monológokban fejezi ki. Ortutay Gyula először figyelt fel hasonló jelenségre Fedics esetében, de hogy ez ma már „korjelenség“, az is mutatja, hogy Ovidiu Birlea a román mesék kapcsán ezt a tehetséges mesemondók rendszeres stílusjegyeként tartja számon.

Igény a valóságszerűségre

Furcsa, de így van: a fantasztikum alapul szolgálhat a szűzsé „valóságszerű“ tolmácsolására is. Az egyes mesemondók jóvoltából sokszor megteremtődik egy-egy sajátágosan valószerű történet az *elhihetőség* szintjén.

A valóság illúzióját több lehetőség útján kelthetik a mesemondók. Egyik lehetőség, hogy a fantasztikumot megőrizve (talán kegyeletből), úgy megtűzdelik valóságelemekkel, hogy a közösség figyelmét eltereli a „gyanús“ valótlanágtól. De tálalhatják a fantasztikumot realiztikusan is, szinte tudományos igénnyel, s ily módon létrejön valamilyen népi „sci-fi“ költészet. Ebben a népi tudatnak a technikum iránti bámulata fejeződik ki, amelyet — mert számára érthetetlen — a képzeletével próbálja megragadni-megmagyarázni.

Havasi mesemondók meséiben igen gyakori, hogy a csodát „technikailag“ támasszák alá. A csodás motívum tehát még jelen van, de „modern“ magyarázattal. Így aztán a hőst, akit összekaszaboltak, egy libánfalvi román mesében „táltos“ (năzdrăvan) királyleány gyógyítja meg, de immár nem élő-haló vízzel, hanem „mútéttel“, ő maga ugyanis a szakorvos, és firmája ott lóg a királyi palota falán.

A szentkirályi Puci Jóska meséjében az a csodálatos aranyhegedű, amelynek hangja elhallatszik a világ végére, a régeni hegedűgyárban készül: egy-egy véka aranyért a legjobb mesterek készítik a királyfi számára. A csodálatos hegedű modern változata annak a csodahangszer-motívumnak, amelyre már bevezető soraimban utaltam, s amely az ősi hiedelem szerint halott csontja; a szentkirályi cigánymesében a csodahangszer forgács volt, amelyre az anya három vércseppje cseppent.

Egy elterjedt mesetípusban (*Fehérlófia*) a hősöknek le kell ereszkedniük az alvilágba a „föld gádorjánál“, egy lyukon. Igen sok görényvölgyi mesében részletesen dolgozzák ki az egyes mesemondók, ki-ki a maga tehetsége szerint, hogyan lesz ez lehetséges. Majdnem minden mai variánsban a hősök „csigán“ ereszkednek le, s a legtöbb mesemondó kínos gondossággal részletezi a leereszkedés epizódját (a hősök kendert vásárolnak, kötélverőhöz mennek, hetekig verik a kötelet, koszarat szerelnék a végére, harangot vagy csengettyút tesznek a csigaszervezetre, hogy a leereszkedők jelt adjanak stb.). Ezek a részletező leírások arra hivatottak, hogy az őselemnek valamiképpen valószerű színezetet biztosítsanak. Ez *anakronisztikus keveredésnek* tűnik, de egy maibb tudatszinten éppen olyan természetes, mint régen a motívum ősi formája; az anakronizmus legtöbbször nemcsak a mesemondónak, de a hallgatónak sem tűnik fel (Birlea).

Más ilyen, mindinkább tért hódító jelenség az, mikor a mesemondó úgy tereli el a figyelmet a csodáról, hogy pontos *tér- és időviszonyokat* ad (például a hős háromszáz méterről veszi le a királylány jegykendőjét; pontosan *háromnegyed kilenckor* megy be az istállóba, ahol valamilyen csodálatos dolog történik stb.).

E példákban a csodás dimenzió megmarad, de valóságos színezetet kap a konkrétnek látszó adatok révén.

Nem tagadhatjuk, hogy e mai tudatelemek beszüremlése árt a mese költői stílusának. Az archaikus meserétegben a mesélő az időt és a tért nem *kifejezi*, hanem *sugallja*. A hosszú, végeláthatatlan időt vagy utat például az elkoptatott hét vassarival és hét vaspálcával érzékelteti, a gyorsaságot a villám, a szélvész hasonlatával. Fontos az is, hogy az ősi meserétegben a mágikus tér- és időviszonyokat kifejező elem a domináns: a cselekmény akkor esik meg, mikor a varázslatok ideje van (például éjfélkor), s a helyszínek is varázslatot sugalló helyek (például keresztutak), illetve valamilyen téren kívüli és térfeletti térségek: Ope-renciás tengeren túl, Nap és Hold birodalma stb. Mivel a mesében — mint láttuk — mindig kettős beleérzések érvényesülnek, nem hiányoztak ugyan a régi korok idő- és térviszonyait kifejező „mértékegységek“ (mér föld, hüvelyk, diónyi vagy mogyorónyi nagyság stb.) — e „reális“ tudatelemek azonban egy, a valószerű arányokat voltaképp leromboló világképben tűntek fel.

Meg kell jegyezni, hogy az említett beszüremlések csak felületiek; a népi tudat még vállalja a fantasztikumot. De „mai módra“.

Fantasztikum és anakronizmus

Már az eddigiekből is láttuk, hogy a népi tudatszint *nem egységes*: változik közösségek szerint, sőt egyének szerint is. A tudatszint ingadozása már a természeti népeknél is megfigyelhető. Itt nemcsak arra utalok, hogy a természeti népek kultúrájában is kimutattak bizonyos periodicitást, hanem arra, hogy egyetlen közösség keretében is vannak, akik a meséiket még a mítosz szintjén „igaznak“ tartják, s vannak, akik már kételkednek (Gennep). Tegyük hozzá: a hitnek és a kételkedésnek is hány finom árnyalata lehet!

Erthető tehát, hogy egy-egy mesemondó, sőt egész közössége eljuthat oda, amikor a csodát már anakronizmusnak érzi, sőt komikus hatást kiváltó elemnek. Így született meg a mese „paródiája“ (Berze), amit jól példáz a cingár szabólegény esete, aki az óriással vívott párbajban úgy ütteti magát „vitézzé“, hogy csak mímeli a harcot.

Egy libánfalvi mesemondó, Gliga Vasile (Rischi), a csodás elem megtartásával úgy teremt komikumot, hogy kontrasztos hatásra törekszik. Meséje egyik jelenetében a nép összegyűl, és várja a Gyöngysíró leányt, aki az orcájáról rózsákat simít, szeméből gyöngy hull, a hajából aranyvirágok. Helyette a boszorkány leánya áll elő.

Hát ahogy a csúnya lány elkezdte fésülni a haját, abból biza nem igazgyöngy esett ki, hanem tetű, de annyi, hogy marékkal lehetett volna szedni. Bezzeg lett olyan kacagás, hogy csakúgy potyogott a könnye az embereknek.

Ugyancsak kontrasztos hatásra épít és állandóan ellenpontoz, de a groteszket gondosan elkerüli egy tókai mesemondó, Ion Suciú, aki a más mesemondóknál szórványos valóságelemeket tudatosan és nagyon is kontrasztos módon építi bele a mese cselekményébe. Hősei a faluban ismert dülőkön nyargalnak tántoslovaikon, s az arany lópatkót is ismert helyen, a Régen felé vezető út hídján találják meg; az aranyhajú ikrek anyját Görgényvölgye egyik ismert kőművesmestere falazza be, az aranyfiúk kivégzését pedig a faluban jól ismert cigányra bízza a király stb. Az irreálisnak ez a pontos konkretizálása már tudatos művészi fogás. Feszültségkeltő és feloldó ereje van: az állandó egymásbajátság mind a két funkciót ellátja.

Mese nagy dimenziók nélkül

Nem vitás: a mai meseteremtő népi tudat érzékenységének csökkenése a fantasztikum iránt a költészet veszteségét is jelenti. A népmese a kontrasztok költészete, a szélsőséges realitásnak az irrealitással való ölelkezése volt, s ezt a mese *lényegi vonásának* kell tartanunk, anélkül azonban, hogy kizárólagosnak is tekintenők. Mint minden műfaj, a népmese is változik.

Bár a mese, mint mondtam, a kontrasztok költészete, tapasztalatom és gyűjtéseim szerint legvégső stádiumában szélsőséges kontrasztos látásmód nélkül is megőrizte műfaji épségét, és sajátos látásmódja az ősi szüzsé által az ember győzelmét tolmácsolja (s talán ez a mese sine qua non-ja).

Egy hazai variáns szinte klasszikus példája lehet annak, mi történhetik a meseanyagban, ha a tudat már nem vállalja a fantasztikumot. Mert nem szűrheti ki a bonyodalomból, inkább elhagyja magát a bonyodalmat, és a szüzsé másként alakul. Más epizód nyer fontos funkciót: maga a tett, amely az előző variánsban még csak indíték, de itt központi jelentőséget kap.

Cégér Ferenc búzai mesemondó variánsában *Az aranyhajú gyermekek* című mesetípushoz a bonyodalom már nem abból adódik, hogy az aranyhajú gyermekek milyen csodálatos kalandokat élnek át, míg visszakerülhetnek a szülői házba, hanem akörül forog, hogyan sikerül kinyomozni az aranyhajú gyermekek gyilkosát. Az archaikusabb változatokban ez csupán indíték, itt viszont a mese gerince. A variáns szabályszerű krimivé válik: feljelentés a milícián, a „séf“ beavatkozása, nyomozás stb. — végül pedig a gonosz szakácsné (nem boszorkány) előkerítése, aki azért akarta elpusztítani a fiúkat (akik nem is aranyhajúak), hogy elvétesse magát a gróffal.

Mi történhetik egy ilyen szüzsével, ha a tudat nem vállalja azt a „grandiózumot“, amely a mese egyik alapeleme? A dimenziók leszűkülnek: az azonos motívum földivé, mindennapivá szűkül. A mese nemcsak ősi fényét, ragyogását veszti el, de mitikus fogantatású jelképei is felszívódnak. Marad a puszta, hétköznapi történés.

Íme néhány lehetőség a fantasztikum interpretálására, amely megannyi lehetőség a mese variációjára is. Minde törekvésekben meg kell látnunk a tudatszintből következő *valóságigényt*, amelynek kapcsán a mese sajátosan elhíhetővé, szinte „tényirodalommá” válik. Mint láttuk, az elhíhetőség is változó jelentésű: az ősi elhíhetőségtől a legmaibbig számtalan fokozat lehetséges, s ebben valami mindig megmarad a fantasztikumból.

Bár e vázlatban nem volt módom rámutatni a jelenség finomabb árnyalataira, utalok mégis arra a lehetőségre, hogy ezek a tendenciák nem mindig a közösség és a mesemondó egyén azonos szintjén történnek. Olykor a mesemondó, aki a hagyományos elemben egy „vállhosszal” előbb érzi meg az újra mutatót, ezt becsempészheti a meséjébe úgy, hogy a közösség elfogadhassa. Több olyan mesemondót találtam például a havason, aki a groteszket már stílusként művelte, s ezt sikerült elfogadtatnia más hangulatú mesékhez szokott közönségével.

Nem szabad elfelejtenünk a népi tudat játékos ingását, kettős beleérzését sem: azt a mindig jelenlévő „hiszem is, meg nem is” állapotot, amely úgy fogadja el a fikciót, hogy közben nem vesz tudomást róla. Annak az ősi világlátásnak, amelyről bevezetőmben szoltam, sajátja az, hogy az egészet, a teljességet bonyolult kettősségében érezze. És így az újabb mesék valamiképpen természetesen hullatják egybe a legképtelenebb valótlan a valósággal, úgyhogy szinte az *abszurd* irodalmi megnyilatkozásának előképét láthatjuk bennük.

Nagy Olga

IRODALOM

1. Berze Nagy János: Magyar népmesetípusok I—II. Pécs, 1957.
2. Ion Biberi: Poezia — mod de existență. București, 1968.
3. Ovidiu Bîrlea: Antologie de proză populară epică. București, 1966.
4. Dégh Linda: Kakasdi népmesék. Budapest, 1956.
5. Fėja Géza: Költő érkezett. Tiszatáj, 1972. 12.
6. James G. Frazer: Az aranyág. Budapest, 1965.
7. Arnold van Gennep: La formation des légendes. Paris, 1920.
8. Horváth István: Magyarózdi toronyalja. Kolozsvár, 1971.
9. Friedrich v.d. Leyen: Das Märchen. Heidelberg, 1958.
10. Julius E. Lips: A dolgok eredete. Bukarest, 1958.
11. J. M. Meletyinszkij: Az epikus költészet. Folcloristica, 1971. 1.
12. Nagy Olga: Lüdérc Sógor. Bukarest, 1969.
13. Nagy Olga: A nap húga meg a pakulár. Kolozsvár, 1973.
14. Ortutay Gyula: Fedics Mihály meséi. UMNGy, I—II.
15. Lutz Rörich: Märchen und Wirklichkeit. Wiesbaden, 1964.
16. Solyomossy Sándor: Mese a jávorfáról. Ethn. XXXI. 1920.